

مطالعه مضامین کتیبه‌های نستعلیق در قالی‌های دوره صفوی ایران

فرهاد خسروی بیژانم*

چکیده

طیف گسترده‌ای از قالی‌های کتیبه‌دار صفوی را می‌توان در زمره قالی‌های محرابی مشاهده کرد که حاوی مضامین مذهبی است. علاوه‌براین، قالی‌های زیادی نیز موجود است که مضامین بافته شده، از متون مذهبی به اشعار عرفانی و تغزلی سوق پیدا کرده و غالباً با تغییر قلم خوشنویسی از ثلث به نستعلیق نیز همراه بوده است. لذا، پرسش پژوهش این است که کتیبه‌های نستعلیق از چه دوره‌ای وارد طرح قالی‌های ایرانی شده و مضامین رایج به‌کار رفته در آن کدامند؟ اطلاعات این پژوهش بنیادی به صورت کتابخانه‌ای تدوین گردیده و در آن از روش اکتشافی، توصیفی و تحلیلی استفاده شده است. بدین منظور، تمامی نمونه‌های در دسترس، مورد مطالعه قرار گرفته است. نتایج حاصله از مطالعه ۴۹ کتیبه نستعلیق در قالی‌های صفوی، بیان‌گر آن است که قلم نستعلیق از اواسط قرن دهم هجری وارد طرح قالی‌ها شده و این امر با ورود شمار زیادی از اشعار غیرمذهبی همراه بوده که تمام آنها اشعار فارسی می‌باشند.

واژگان کلیدی

قالی دوره صفوی، خوشنویسی دوره صفوی، شعر فارسی، کتیبه‌نگاری.

farhadkhosravi121@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱/۳۱

*. استادیار گروه کتابت و نگارگری دانشگاه هنر اصفهان.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۶/۱۰

طرح مسئله

در ادوار مختلف و در میان نژادهای گوناگون، خط و خوشنویسی به‌عنوان وسیله‌ای ارتباطی میان نسل‌های بشر، برای ثبت و ضبط و انتقال اوراق و کتاب‌های مقدس و تاریخ اقوام از ارزش بسیار زیادی برخوردار بوده است. با گذشت زمان خط، زیبا، خوانا و متنوع شده و همچنین در میان مسلمانان به قداست و ارزش بسیاری دست یافته است. تلاش برای آموزش و زیباسازی خط، به ابداع شیوه‌هایی نو در خوشنویسی انجامید که در موارد مختلف مانند کتابت متون، تزئین بناها، دست‌بافته‌ها و سایر هنرهای دستی به کار برده می‌شود.

در مرحله طراحی قالی، طراح با توجه به مسائل مختلف، از عناصر تزئینی متفاوتی جهت انتقال ذهنیت خود استفاده می‌کند و خط و خوشنویسی هم یکی از عناصری است که در بخش‌های مختلف فرش و به‌عنوان عاملی تزئینی به کار می‌رود. قلم‌های خوشنویسی مورد استفاده در طرح‌های قالی از تنوع نسبی برخوردار هستند؛ به‌عنوان مثال، از قلم‌های کوفی، نستعلیق، نسخ و ثلث استفاده شده است. در خوشنویسی‌های موجود، جملاتی به کار رفته که در برگ‌برنده مضامین غنایی، تاریخی، مذهبی، رزمی، تقدیم‌نامه، توصیف شخصیت‌ها و مکان‌های متفاوت هستند.^۱

هرچند وجود ظرافت بسیار در خوشنویسی ایران، با تکنیک بافت قالی و یا به نقطه درآمدن طرح آن، سازگاری چندانی ندارد؛ با این حال، در طراحی قالی از این هنر استفاده شده و به نظر می‌رسد بیشتر این قالی‌ها، حالت فرمایشی داشته و به سفارش افرادی خاص، بافته شده است. در مورد ظرافت کتیبه‌نگاری نستعلیق در قالی، باید به این نکته اشاره کرد که چون لازمه بافت خط نستعلیق، تکنیک دو پود بافی در قالی است؛ نمی‌توان با تک پود بافی که در قالی‌های عشایر رواج دارد، خط نستعلیق زیبا و صافی را به وجود آورد.^۲ از طرفی، هنگام نگارش متن اشعار، به دلیل محدود شدن شعر در یک قاب محدود، خوشنویسی از حالت سطرنویسی ساده خارج می‌گردد. در این شرایط، خوشنویس ملزم به استفاده از خطوط کرسی دوم یا سوم است تا کتیبه، ترکیب‌بندی مناسبی داشته باشد و به ناچار باید ۲ تا ۳ زمینه یا بیشتر برای آن در نظر گرفته شود. به همین دلیل، در برخی موارد، بافت و همچنین خواندن این‌گونه کتیبه‌ها به دلیل تعدد کرسی‌های خط، با مشکل روبه‌رو می‌شود که در تصاویر ارائه شده در این پژوهش قابل مشاهده است. هدف اصلی پژوهش حاضر، بررسی چگونگی حضور کتیبه‌های نستعلیق در هنر قالی ایران و دسته‌بندی مضامین به کار رفته در آن است. از این رو، آثار نفیس موزه‌های متعلق به دوره صفوی، مورد

۱. خانعلیلو و شایسته‌فر، بررسی اجمالی خوشنویسی بر روی قالی، ص ۷۲.

۲. شریعت، خط نگاره‌های قرآنی در قالی بافی و فلزکاری دوره صفویه، ص ۴۷.

مطالعه قرار گرفته است. از آنجا که دستیابی به نمونه‌های اصلی - به علت قرار گرفتن آنها در موزه‌های مطرح سراسر دنیا - امری دشوار می‌نمود؛ اساس پژوهش حاضر بر جستجوهای کتابخانه‌ای استوار بوده است. در چندین مورد، علی‌رغم مراجعه حضوری نگارنده به موزه فرش ایران و موزه پترزولی میلان، متأسفانه به دلیل شرایط خاص نگهداری، بازدید، عکاسی و مطالعه حضوری میسر نشد و فقط قالی‌های موجود در موزه ملی ایران و موزه بارجلوی فلورانس به صورت حضوری، بررسی و مستندنگاری گردیده است. جهت دستیابی به هدف پژوهش، ضمن تلاش برای ریشه‌یابی زمان تقریبی حضور نستعلیق در کتیبه‌نگاری قالی‌های ایرانی، کتیبه‌ها بازخوانی شده و مضامین آنها مورد مطالعه و مقایسه قرار گرفته است. همچنین بررسی قالب‌های شعری به کار رفته نیز مدنظر این پژوهش بوده است. وفاداری به شیوه نگارش اصلی، نگارنده را بر آن داشت تا متن کتیبه‌ها، به همان صورت که بافته شده است، نقل شود. در برخی موارد، املا صحیح یا شیوه نگارش امروزی آن داخل کروشه ([]) ذکر گردیده است.

پرسش‌های پژوهش پیش‌رو در راستای رسیدن به اهداف پژوهش بدین شرح است:

الف) کتیبه‌های نستعلیق از چه دوره‌ای وارد طرح قالی‌های ایرانی شده است؟

ب) مضامین به کار رفته در کتیبه‌های نستعلیق بافته‌شده در قالی‌های دوره صفوی کدامند؟

الف) روش پژوهش

پژوهش پیش‌رو که در زمره پژوهش‌های بنیادی قرار می‌گیرد؛ به روش اکتشافی، توصیفی و تحلیلی انجام شده و غالب مطالب این پژوهش بر پایه داده‌های کتابخانه‌ای استوار است. جامعه آماری این پژوهش، تمامی قالی‌های دارای کتیبه نستعلیق در دوره می‌باشند. بدین منظور، نمونه‌های آماری در دسترس، با دقت و پیگیری بسیار، مورد مطالعه قرار گرفته است. در همین راستا، طی پژوهشی که در مدت زمانی بیش از شش سال و با مطالعه اسناد موجود در کتابخانه‌های معتبر دانشگاهی دنیا و نیز موزه‌های مطرح، صورت پذیرفته، ۳۲ تخته قالی، حاوی ۴۹ کتیبه نستعلیق، مطالعه و دسته‌بندی شده است.

ب) پیشینه پژوهش

در میان پژوهش‌های گسترده‌ای که درباره قالی ایران صورت گرفته، تعدادی از تحقیقات چند نیز در زمینه بررسی خط و خوشنویسی در قالی انجام شده است. خشکنابی (۱۳۷۸) در کتاب خود تحت‌عنوان «دب و عرفان در قالی ایران»، مجموعه‌ای از قالی‌های کتیبه‌دار را معرفی کرده و به خوانش کتیبه‌های آن پرداخته است. نیک‌نژاد (۱۳۸۱) در نوشتاری، چند قالی کتیبه‌دار موزه ملی ایران را معرفی کرده است. خانعلیلو و شایسته‌فر (۱۳۸۱) نیز در مقاله‌ای به صورت اجمالی، خوشنویسی روی قالی را بررسی و آن را بر اساس شیوه

نگارش، نوع خط و زبان، دسته‌بندی کرده‌اند. میرزایی (۱۳۸۸) کتیبه‌های قالی‌ها را به مثابه متن، مورد مطالعه قرار داده است. به اعتقاد وی، کتیبه نه به‌عنوان یک نوشتار، بلکه به‌عنوان یک متن در متن بزرگ‌تر دیگر - یعنی قالی - و نیز در یک انضمام بزرگ‌تر مانند مسجد و منزل؛ می‌تواند خوانش‌های متفاوت داشته باشد. در پژوهشی دیگر، دادرسی و خسروی (۱۳۸۹)، تحقیقی در زمینه معانی و مضامین کتیبه‌ها در قالی‌های محرابی انجام داده و در کنار آن، به دسته‌بندی انواع خطوط به کار رفته در آنها پرداخته‌اند. یکی از نکاتی که در پژوهش‌های ارزشمند فوق مدنظر قرار نگرفته، «بازه زمانی مشخص» است. نمونه‌های بررسی شده در تحقیقات ذکر شده، متعلق به دوره خاصی نبوده و از اولین نمونه‌های در دسترس تا متأخرترین نمونه‌های معاصر را شامل می‌شود. علاوه‌براین، تمامی اقلام خوشنویسی در کنار هم بررسی شده‌اند و تفکیکی در این زمینه صورت نگرفته‌است. در ادامه پژوهش‌های مذکور، در تحقیق پیش‌رو، نگارنده قصد داشته به بررسی نقش کتیبه‌های «نستعلیق» در قالی‌های دوره «صفوی» بپردازد. از آنجا که نستعلیق، تنها قلم خوشنویسی ایرانی به کار رفته در قالی‌بافی است؛ ضرورت نگاهی نو به این مقوله احساس شده است. از این‌رو، با توجه به گسترش کتیبه‌نگاری نستعلیق در هنرهای دستی دوره صفوی؛ لزوم انجام پژوهشی مستقل در قالی‌های نفیس موزه‌های این دوره، نگارنده را به انجام این تحقیق رهنمون گشته است.

ج) یافته‌های پژوهش

یک. معرفی نمونه‌های آماری

از آنجا که ذکر مشخصات کامل نمونه‌های آماری، خارج از مجال این نوشتار است و نیز جهت سهولت ارجاع و انتقال مطالب؛ قالی‌های مورد پژوهش با ذکر تاریخ، محل نگهداری و منابع مربوطه، دسته‌بندی و ارائه شده است. همان‌گونه که در جدول شماره ۱ نیز قابل مشاهده است، استفاده از کتیبه‌های نستعلیق، به طور قطع در اواسط قرن دهم هجری، در طراحی قالی‌های صفوی، امری شناخته شده بوده است. وجود تاریخ‌های صریح ۹۴۶ و ۹۴۹ ق، در قالی‌های اردبیل و قالی موزه پترولی، گواه این مطلب است. علاوه‌براین، بررسی قالی‌های نقاشی شده در نگارگری قرن دهم هجری، نشان می‌دهد که در طراحی حداقل دو نمونه آن، از کتیبه‌های نستعلیق استفاده شده است. نگاره‌های «گوش دادن خسرو به موسیقی باربد» و «خیمه‌زنی در بیابان»، از خمسه نظامی (طهماسبی) متعلق به ۹۴۹ - ۹۴۶ ق، دقیقاً هم‌زمان با قالی‌های نامبرده تهیه شده است که با توجه به هم‌پوشانی کامل زمانی، دلیل دیگری بر رواج این‌گونه قالی‌ها در اواسط قرن دهم هجری است.^۱

۱. ر. ک: آزند، مکتب نگارگری تبریز و قزوین و مشهد، ص ۱۳۵ - ۱۳۴؛ کنبی، عصر طلایی هنر ایران، ص ۵۲.

جدول شماره ۱. قالی‌های کتیبه‌دار نستعلیق دوره صفوی (نگارنده)

ردیف	نام اثر	محل نگهداری	تاریخ ه ق	منبع
۱	قالی اردبیل	موزه لس‌آنجلس کانتی	۹۴۶	Salmi, 1965: 219 Irwin, 2008: 179 ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۱
۲	قالی اردبیل	موزه ویکتوریا و آلبرت لندن	۹۴۶	Erdmann, 1970: 31 Edwards, 1975: 8
۳	لچک ترنج شکارگاه تبریز	موزه پولدی پتزولی میلان	۹۴۹	Zanni, 2008: 40 Mondadori, 1954: 189 Bennett, 2004: 44
۴	ترنجی حیوان‌دار زربفت تبریز یا هرات	موزه ملی ایران	قرن ۱۰	Bennett, 2004: 66 خشکنابی، ۱۳۷۸: ۱۶
۵	لچک ترنج اسلیمی زربفت تبریز	موزه هنرهای تزئینی پاریس	قرن ۱۰	خشکنابی، ۱۳۷۸: ۲۰ ملول، ۱۳۸۵: ۴۱ Koechlin, 1957: 82 Meyer Punter: 1921: 34
۶	ترنجی اسلیمی زربفت تبریز	موزه هنر اسلامی قاهره	قرن ۱۰	محمد حسن، ۱۳۲۰: ۱۹ نجفی، ۱۳۶۷: ۳۶۰ آرشیو شخصی برنارد اوکین
۷	ترنجی حیوان‌دار کاشان یا تبریز	موزه پولدی پتزولی میلان	قرن ۱۰	Zanni, 2008: 58 Curatola, 2011: 174 Milanesi, 1999: 85 نصیری، ۱۳۸۵: ۸
۸	لچک ترنج اسلیمی کاشان	مجموعه ناصر خلیلی	قرن ۱۰	Irwin, 2008: 162
۹	لچک ترنج شکارگاه کاشان	موزه رزیدنترز مونیخ	قرن ۱۰	Salmi, 1982: 105 Erdmann, 1970 Viale Ferrero, 1972: 31 دانشگر، ۱۳۷۶: ۵۱۱
۱۰	لچک ترنج حیوان‌دار تبریز	موزه متروپولیتن نیویورک	قرن ۱۰	metmuseum.org Edwards, 1975: 20
۱۱	ترنجی حیوان‌دار (سالتینگ)	موزه ویکتوریا و آلبرت لندن	قرن ۱۰	collections.vam.ac.uk Bennett, 2004
۱۲	لچک ترنج حیوان‌دار قره باغ	موزه باردینی فلورانس	قرن ۱۰	Salmi, 1982: 432 Erdmann, 1970: 185 Bennett, 2004: 52
۱۳	محرابی سلطان مراد عثمانی	نامشخص	قرن ۱۰	Truong, 2009 برومند، ۱۳۹۴: ۶
۱۴	لچک ترنج حیوان‌دار	نامشخص	قرن ۱۰	Meyer Punter, 1921: 35
۱۵	حیوان‌دار تبریز	موزه بروکلین	قرن ۱۰	Erdmann, 1970: 176
۱۶	لچک ترنج حیوان‌دار تبریز	موزه تیسن بورنمیسا مادرید	قرن ۱۰	Spuhler, 1998: 92 Erdmann, 1970: 165 Erdmann, 1975: 53
۱۷	ترنجی حیوان‌دار زربفت هرات	موزه کراکو	قرن ۱۰	ماپدا، ۱۳۹۲: ۹۳
۱۸	حیوان‌دار	موزه هنر و صنعت وین	قرن ۱۰	Thompson, 1993: 150

ردیف	نام اثر	محل نگهداری	تاریخ ه ق	منبع
۱۹	حیوان‌دار هرات یا مشهد (امپراتور)	موزه هنر و صنعت وین	قرن ۱۰	Viale Ferrero, 1972: 21 Edwards, 1975
۲۰	حیوان‌دار هرات یا مشهد (امپراتور)	موزه متروپولیتن نیویورک	قرن ۱۰	Milanesi, 1999: 30 metmuseum.org
۲۱	لچک ترنج اسلیمی	موزه فرش ایران	قرن ۱۱	آرشبو موزه فرش
۲۲	لچک ترنج حیوان‌دار زربفت تبریز	موزه فرش ایران	قرن ۱۱	آرشبو موزه فرش حاجی حسن، ۱۳۷۶: ۱۲ دادگر، ۱۳۸۰: ۲۴
۲۳	لچک ترنج حیوان‌دار	موزه فرش ایران	قرن ۱۱	آرشبو موزه فرش
۲۴	ترنجی حیوان‌دار	مجموعه دیوید کپنهاگ	قرن ۱۱	davidmus.dk
۲۵	لچک ترنج حیوان‌دار زربفت تبریز	موزه فرش ایران	قرن ۱۱	Erdmann, 1970: 163 دادگر، ۱۳۸۰: ۲۲ حشمتی رضوی، ۱۳۸۷: ۲۲۹
۲۶	لچک ترنج حیوان‌دار	موزه منسوجات لیون	قرن ۱۱	Von Bode and Kuhnel, 1984: 99
۲۷	لچک ترنج حیوان‌دار	موزه سنت پترزبورگ	قرن ۱۱	Meyer Punter, 1921: 37
۲۸	لچک ترنج حیوان‌دار تبریز	موزه بارجلو فلورانس	قرن ۱۱	Viale Ferrero, 1972: 21 Erdmann, 1970: 99
۲۹	محرابی	موزه ملی ایران	قرن ۱۱	نگارنده
	محرابی	موزه قاهره	قرن ۱۱	Bennett, 2004: 88
۳۰	محرابی کارلسروهه	نامشخص	قرن ۱۱	حراج ساتبی
۳۱	محرابی اصفهان	نامشخص	قرن ۱۱	حراج کریستی

دو. مضامین به کار رفته

به‌طور کلی، مضامین موجود در جامعه آماری این پژوهش، به سه گروه مذهبی، ادبی و تاریخی، قابل تقسیم است. تمامی مضامین مذهبی، آیات قرآن است و انحصاراً در قالیچه‌های محرابی دیده می‌شود. کتیبه‌های سایر نمونه‌های آماری که اکثریت مطلق نمونه‌ها را تشکیل می‌دهند، حاوی مضامینی در قالب شعر فارسی است که جنبه‌های ادبی آن بیشتر مطرح است. در متن این اشعار، مواردی به چشم می‌خورد که جنبه‌های تاریخی را پوشش می‌دهد و از این منظر بسیار ارزشمند است. در این نمونه‌ها که تعداد آن ۱۰ کتیبه است، مواردی مثل تاریخ و اسامی اشخاص دیده می‌شود که در ادامه، بدان پرداخته خواهد شد.

۱. مضامین مذهبی

در نمونه‌های مورد مطالعه، چهار قالیچه طرح محرابی با کاربری سجاده‌ای وجود دارد که در کنار کتیبه‌های ثلث و کوفی بنایی، حاوی آیاتی از قرآن به قلم نستعلیق است. (تصویر شماره ۱)

کتیبه‌های به‌کار رفته، شامل پنج مورد بدین شرح است:

۱. آیات ۲۸۶ - ۲۸۵ سوره بقره:

أَمِنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ
بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ * لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا
وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ
عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاعْفِرْ
لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ.

این آیات در حاشیه بیرونی سه قالیچه محرابی نوشته شده است.

۲. آیات ۷۹ - ۷۸ سوره اسرا:

أَقِمِ الصَّلَاةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى غَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا * وَمِنَ
الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا.

این آیات در حاشیه درونی دو قالی این پژوهش، قابل مشاهده است.

۳. آیات ۴۱ - ۴۰ سوره ابراهیم:

رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ * رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ
يَقُومُ الْحِسَابُ.

در حاشیه قسمت بیرونی محراب دو اثر موجود، این آیات بافته شده است.

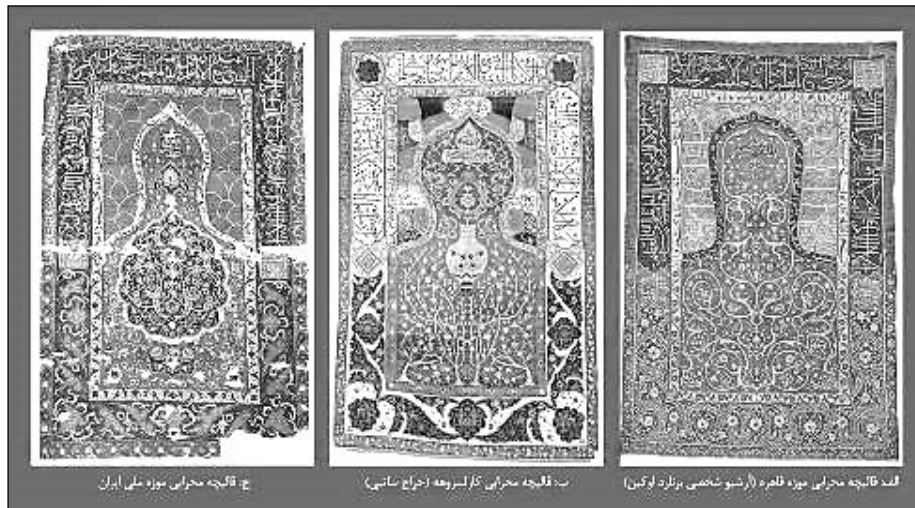
۴. آیات ۲۰۶ - ۲۰۴ سوره اعراف:

وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ * وَادْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا
وَخَيْفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ * إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا
يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ.

در یکی از نمونه‌های آماری، این آیات نگاشته شده است.

۵. آیه ۵۶ سوره احزاب: «إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا

تَسْلِيمًا». این آیه در حاشیه درونی قالیچه محرابی اصفهان دیده می‌شود.

تصویر شماره ۱. نمونه‌هایی از قالیچه‌های محرابی حاوی کتیبه نستعلیق، قرن ۱۱ ق

۲. مضامین ادبی

طیف گسترده‌ای از کتیبه‌های نستعلیق موجود، حاوی اشعار فارسی است که در مضامین آن، بهاریه‌ها و تعابیر لطیف عاشقانه، در کنار توصیف و تشبیهات دلنشینی در مورد قالی، به کار رفته است. تعداد اشعار بهاریه در نمونه‌های آماری این پژوهش، واقعاً چشمگیر است. گویا طراحان قالی، آگاهانه به دنبال پیوند مضمون اشعار و نقوش طرح شده بر قالی بوده و خواسته‌اند با تأکید بیشتری، سرسبزی دائمی بستان منقوش بر فرش را یادآور شوند.

نمونه یکی از این اشعار، کتیبه‌ای است که در حاشیه پهن قالی لچک و ترنج زربفت تبریز، محفوظ در موزه هنرهای تزئینی پاریس دیده می‌شود. (تصویر شماره ۲) متن این قصیده بدین شرح است:

ساقی بر آمد ابر بهاران	شد سبزه و گل خرم ز باران
ژاله گهر ریخت در جام لاله	لاله علم زد بر کوهساران
نرگس گشاده چشمی بر اختر ^۱	شب تا سحر چون شب زنده‌داران
خوش آنکه گیرد چون لاله ساغر	بر روی سبزه با گل‌گذاران
کرده بنفشه بر فوت خضت ^۲	دراعه مشکی چون سوگواران

۱. خشکنابی بدین صورت خوانده است: نرگس گشاده چشمی به اختر. (خشکنابی، ادب و عرفان در قالی ایران، ص ۲۰)

۲. خشکنابی بدین صورت خوانده است: کرده بنفشه بر فوت اخفت. (همان).

تصویر شماره ۲. مطلع یک قصیده بهاریه، قالی لچک ترنج زربفت تبریز، قرن ۱۰ ق
(محل نگهداری: موزه هنرهای تزئینی پاریس)

از دیگر اشعار این گروه، مثنوی بهاریه‌ای است که بر قالی لچک‌دار اسلیمی محفوظ در موزه فرش ایران، نقش بسته است:

نوبهار است اگر بگشت آیی	دیده اعتبار بگشایی
خوانی از هر ورق درین گلزار	روشن اسرار یا اولوالابصار
لاله داغدار خونین رنگ	گویدت عارفانه از دل سنگ
کاندرین دور انقلاب مدار	کاسه یکدم تو بیشراب مدار
جامه از رنگ باده گلگون کن	سر ز جام شراب بیرون کن

کتیبه دیگری هم بر همین قالی بافته شده که قصیده‌ای است در پنج بیت:

نوای بلبل آشفته و نسیم بهار	خوشت با می صافی و بوی صحبت یار
نسیم شسته چمن را به آب دیده ابر	صبا نشاط ملون فکنده در گلزار
حبیب ساقی و دولت ندیم و بخت رفیق	وصال همدم و دل بیغم و سعادت یار
بحق خون دل غنچه و طراوت گل	بسرگرانی نرگس به آب روی بهار
که هر که دل بفدای چنین مقام [کند؟]	بقول پیر خرابات [کشته‌اش] مشمار

علاوه بر بهاریه‌ها، تعریف و تمجید از ویژگی‌ها و نقش و نگار موجود در قالی نیز، از جمله مضامین ادبی به‌کار رفته در کتیبه‌های مورد پژوهش است. دو نمونه از این اشعار را می‌توان در قالی لچک ترنج تبریز - محفوظ در موزه فرش ایران - مشاهده کرد:

زهی فرشت سپهر پر ز انجم^۱ همیشه فرش راهت چشم مردم^۲

۱. دادگر بدین صورت خوانده است: زهی فرش است سپهر پر ز انجم. (دادگر، فرش ایران، ص ۲۲)

۲. دادگر بدین صورت خوانده است: همیشه فرش را چشم است مرد. (همان)

گلستان‌نست این فرخنده زیلو درو گلهای رنگارنگ هر سو^۱
 چو باغ خلد گلزاربست رنگین مصور همچو صورت خانه چین
 ز تو این فرش رنگین چون نظر یافت روان هر صورتی جانی دگر یافت^۲
 ز هر درد و غمی آزاد باشی بهر صورت که باشد شاد باشی

گلستانست این یا رشک صورت‌خانه چین است^۳
 که اندر وی شکفته هر طرف گلهای رنگین است
 پر از نقش و نگار و صورت و معنیست این زیلو
 بهارستان رضوان و گلستان ارم این است
 بهار بی خزان و گلشن پر رنگ‌وبو اینجاست^۴
 درو هر سو شکفته لاله و ریحان و نسرين است
 نگویم آسمان را مانند این زیلوچه الوان
 که فرش آسمان شرمنده زین زیلوی نقشین است
 بهر صورت که می‌بینم درین زیلوچه رنگین
 به از بت‌خانه ارتنگ و صورت‌خانه چین است

۳. مضامین تاریخی

قالی‌های اردبیل از نظر طرح و بافت، از نفیس‌ترین و مشهورترین قالی‌های جهان به‌شمار می‌روند و از جهت تاریخی نیز سند و مدرک مهمی محسوب می‌شوند زیرا دارای تاریخ و امضا هستند.^۵ امروزه یکی از این دو قالی که در دوران سلطنت شاه طهماسب و در کارگاه سلطنتی تبریز بافته شده، در موزه ویکتوریا آلبرت لندن و دیگری در موزه هنرهای لس آنجلس کانتی نگهداری می‌شود.^۶ در کتیبه نخودی رنگ مستطیل شکل، مطلع غزل شماره ۷۶ حافظ با رنگ سورمه‌ای بافته شده است. (تصویر شماره ۳):

جز آستان توام در جهان پناهی نیست سر مرا بجز این در حواله گاهی نیست

پژوهشی در زمینه مطالعات فرهنگی

۱. دادگر بدین صورت خوانده است: درو گلهای رنگارنگ بهر سو. (همان)

۲. دادگر بدین صورت خوانده است: روان بر صورتی جانی دگر یافت. (همان)

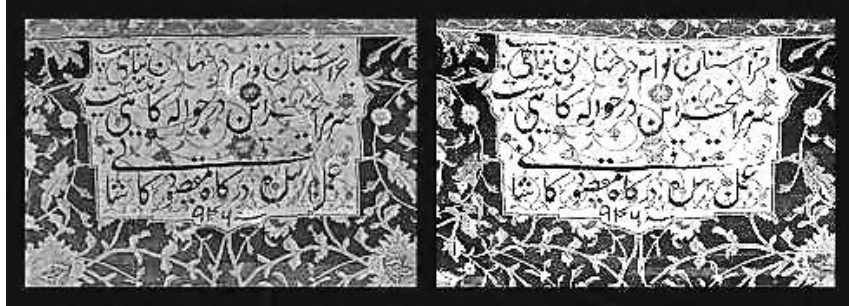
۳. دادگر بدین صورت خوانده است: گلستان است این یا رنگ صورتخانه چین است. (همان)

۴. دادگر بدین صورت خوانده است: بهار بی خزان و گلشن بی رنگ‌وبو اینجاست. (همان)

۵. ادواردز، قالی ایران، ص ۱۱.

6. Salmi, Enciclopedia Universale Dell Arte XIII: 219 - Irwin, Arte Islamico: 179.

عمل بنده درگاه مقصود کاشانی سنه ۹۴۶^۱

تصویر شماره ۳. کتیبه نستعلیق قالی‌های شیخ صفی،
محل نگهداری: موزه لس آنجلس کانتی (راست) و موزه ویکتوریا آلبرت (چپ)

نمونه دیگر، قالی لچک ترنج شکارگاه تبریز است که در موزه پولدی پترزولی میلان نگهداری می‌شود.^۲ در کنگره مرکزی ترنج شانزده، یک بیت شعر به همراه تاریخ بافت قالی، به چشم می‌خورد:

شد از سعی غیاث‌الدین جامی بدین خوبی تمام این کار نامی سنه ۹۴۹^۳

به دلیل وجود تاریخ بافت، این قالی نیز از اسناد مهم در تاریخ قالی‌بافی دوره صفوی به حساب می‌آید.^۴ که تنها سه سال بعد از قالی‌های شیخ صفی بافته شده است.

از دیگر کتیبه‌های دربردارنده نکات تاریخی، می‌توان به کتیبه قالی محرابی اهدایی به سلطان مراد عثمانی، اشاره کرد. با توجه به متن اشعار، ظاهراً این اثر جهت پیشکش به سلطان مراد، تهیه شده است. از آنجا که صلح ایران و سلطان مراد در دوره شاه عباس صفوی بوده؛ همچنین بر اساس مقطع غزل و توجه به اینکه میرزا مخدوم^۵ از علمای اهل تسنن دوره صفوی است که به دربار سلطان مراد سوم پناهنده

۱. علی‌رغم اینکه تاریخ بافت به صراحت در متن آمده، تاریخ بافت قالی را ۹۵۹ خورشیدی (خشکنابی، ادب و عرفان در قالی ایران، ص ۲۱)، ۹۴۴ هجری (پوپ، شاهکارهای هنر ایران، ص ۲۰۹)، ۹۴۰ قمری (همان، ص ۲۲۰) و ۹۴۲ قمری (حشمتی رضوی، فرش ایران، ص ۱۹) ذکر کرده‌اند.

2. Zanni, Museo Poldi Pezzoli Milano: 40.

۳. با اینکه تاریخ بافت صراحتاً در متن قالی بافته شده و در مشخصات موزه پترزولی هم تاریخ ۹۴۹ ق (Zanni, Museo Poldi Pezzoli Milano, 40) ذکر شده، سال آن را به اشتباه ۹۵۰ خورشیدی (خشکنابی، ادب و عرفان در قالی ایران، ص ۱۴)، ۹۳۰ هجری (پوپ، شاهکارهای هنر ایران، ص ۲۰۹) و ۹۲۹ قمری (حشمتی رضوی، فرش ایران، ص ۱۹؛ ملول، بهارستان دریچه‌ای به قالی ایران، ص ۲۵؛ Mondadori, L Arte Iranica, 189) درج کرده‌اند.

۴. خشکنابی، ادب و عرفان در قالی ایران، ص ۱۴.

۵. میرزا مخدوم (۹۹۸ - ۹۴۷ ق): امیر معین‌الدوله سید ابوالفتح محمد بن عبدالباقی حسینی شریقی شیرازی، از علمای دربار شاه اسماعیل دوم بود که در گرایش وی به اهل سنت سعی بلیغ داشت. پس از مرگ وی، در سال ۹۸۵، به عثمانی فرار کرد.

شده؛ به احتمال بسیار زیاد، این قالی در سال‌های پایانی سده ۱۰ ق بافته شده است.^۱ کتیبه نستعلیق این قالی که در حاشیه پهن اطراف زمینه نوشته شده، شامل ۱۲ قاب است که متن قصیده به رنگ سورمه‌ای و بر زمینه سبز روشن نقش بسته است:

تا ز ارض و سما نشان باشد	ال عثمان خدایگان باشد
بر سریر عدالت و اقبال	تا ابد شاد و کامران باشد
زینت افزای خطبه و سکه	نام سلطان مراد خان باشد
در عجم هم بروم و عرب	... قهرمانان باشم
نوبهار ترا خزان مرصاد	تو جوان باش تا جهان باشد
خاک پایت چو میرزا مخدوم	اشرف خیل داعیان باشد

سه. قالب‌های شعری رایج

قالب‌های شعری موجود در جامعه آماری پیش‌رو، غزل، قصیده، مثنوی، رباعی و تک بیت است که چند نمونه آن در خلال مطالب پیشین ذکر شد. معروف‌ترین این اشعار، ابیاتی از حافظ است که می‌توان بر قالی اردبیل (بیت اول غزل شماره ۷۶: «جز آستان توام در جهان پناهی نیست»)، قالی تبریز، موجود در موزه باردینی (نیمی از قالی باقی‌مانده، حاوی ۹ مصرع از غزل شماره ۲۳۹: «رسید مژده که آمد بهار و سبزه دمید»)، قالی لچک‌ترنج حیوان‌دار، موجود در موزه منسوجات لیون (۵ بیت از همان غزل)، قالی حیوان‌دار تبریز، موجود در موزه بروکلین (فقط مصرع اول غزل ۴۳۳: «ای که بر ماه از خط مشکین نقاب انداختی») باقی مانده است، قالی لچک‌ترنج حیوان‌دار تبریز، موجود در موزه فرش (۵ بیت از غزل شماره ۴۹۵: «می خواه و گل افشان کن از دهر چه می‌جویی») و قالی لچک‌ترنج حیوان‌دار تبریز، موجود در موزه ویکتوریا و آلبرت (۵ بیت از همان غزل)؛ مشاهده کرد.

از شاعران شناخته شده دیگر، می‌توان از ظهیرالدین فاریابی^۲ نام برد. قصیده‌ای نسبتاً طولانی از وی در حاشیه قالی‌های امپراتور بافته شده است. تخلص شاعری به نام «همایی» در ابیات پایانی مثنوی ۱۶ بیتی وی بر قالی ترنجی موجود در موزه پتزوولی، به چشم می‌خورد که شرح حالی از وی به دست نیامد. تلاش در راستای شناسایی شاعران دیگر اشعار این پژوهش نیز تاکنون نتیجه‌بخش نبوده است.

کتابی به نام *نواقض الروافض* بعد از پناهنده شدن به عثمانی نوشت و در سال ۹۸۸ ق آن را به سلطان مراد سوم تقدیم کرد. قابل دسترسی در نشانی‌های اینترنتی زیر: (تاریخ دسترسی: ۱۳۹۱/۵/۳۰)

<http://www.rezvansunni.blogfa.com/post-12.aspx> و نیز <http://bonyanejihad.com/?p=3296>.

1. Truong, Stunning Safavid Rug from Late 16th Century Sold for \$4. 34 Million.

۲. ظهیرالدین ابوالفضل طاهر بن محمد (۵۹۸ - ۵۵۰ ق) از جمله قصیده‌سرایان ادب فارسی در سده ششم هجری است. فاریابی در مقبره‌الشعراى تبریز به خاک سپرده شده‌است.

۱. غزل

یکی از رایج‌ترین قالب‌های شعری موجود در کتیبه‌های نستعلیق قالی‌های صفوی، غزل است. شاید دلیل به‌کارگیری قلم نستعلیق برای کتیبه‌نگاری، تأکید بر هماهنگی بیشتر مضامین اشعار با نقوش منحنی و پیچان سطح قالی باشد که بدین‌وسیله به هماهنگی مضاعفی دست پیدا می‌کند. در واقع، در پی این تلفیق خوشایند؛ حرکت و انحناهای قلم نستعلیق، شور و هیجان عاشقانه شعر و غزل فارسی، در کنار مجموعه نقوش دوار و سیال زمینه قالی، مجموعه‌ای یکنواخت و همگن خلق نموده است.^۱

ابیاتی از غزل بهاری شماره ۲۳۹ حافظ بر حاشیه بزرگ قالی لچک ترنج شکارگاه قره‌باغ در موزه باردینی فلورانس بافته شده است:

ز میو[ه]ها[ی] بهشتی چه ذوق دریابد	کسی که سیب زرخندان شاهدهی نگزید
عجایب ره عشق ای رفیق بسیار است	ز پیش آهوی این دشت شیر نر برمید
چنان کرشمه ساقی دلم ز دست ببرد	که با کسی دگرم نیست برگ گفت و شنید
بکوی عشق منه بی‌دلیل راه قدم	که گم شد آنکه درین ره بره‌روی [به ره‌روی] نرسید
شراب نوش کن و جام زر برندان بخش	...

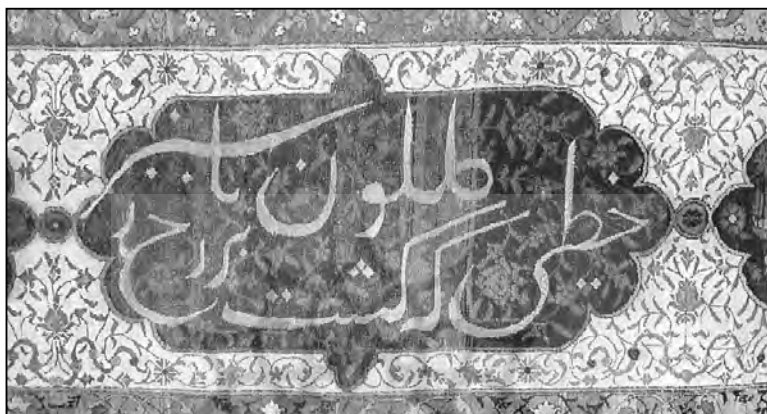
سه مصرع از یک شعر بر قطعه به‌جا مانده از قالی گل و حیوان‌دار تبریز در موزه بارجلو فلورانس دیده می‌شود که بیت زیر در آن قابل خواندن است:

هر کسی با یار خود نقشی دگرگون بسته‌اند نخل بالای ترا یا رب چه موزون بسته ...

۱. از نیمه دوم قرن هفتم هجری در ایران، قلم نسخ که خط تحریر معمول آن روزگار بود، به‌واسطه تندنویسی و تحت‌تأثیر خط تعلیق، دور بیشتری نسبت به گذشته پیدا کرد و بسیاری از کتاب‌های فارسی قرن هفتم به این قلم نوشته شده است. این تغییر تدریجی از نسخ به سمت تعلیق، در نهایت به نستعلیق ختم شد و در نیمه دوم قرن هشتم هجری، رواج یافت. (جباری، «تکوین و تطور قلم نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری»، *مترمای زیبا*، ش ۳۳، ص ۷۸؛ متین، *خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)*، ص ۶۶) رساله «فوائد الخطوط» تألیف درویش محمد بخاری، از منابعی است که برای کاربرد قلم‌های خوشنویسی، تمایز قائل شده و به صراحت، کاربری قلم‌های نسخ، تعلیق و نستعلیق را این‌گونه مشخص کرده است: «پس بدان که علم فقه و حدیث و تفسیر را به خط نسخ نوشته‌اند و می‌نویسند زیرا که این خط، موضع از برای کلام حق تعالی است و این علوم مذکور و همه چیز را، به این خط می‌توان نوشت و او ناسخ خط‌های دیگر شده، و بعضی دیگر از متأخرین، خط تعلیق وضع کرده‌اند که او موضع از برای انشا و ترسل است و بعضی دیگر از متأخرین، خط نسخ تعلیق وضع کرده‌اند که او موضع از برای ابیات و اشعار است» (بخاری، «فوائد الخطوط»، در کتاب: *رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*، ص ۳۱۱). بر اساس ضوابطی از این دست که در جامعه خوشنویسان شکل گرفته بود و از آنجا که بیشتر کاربری نستعلیق برای نسخه‌برداری از آثار کلاسیک ادبیات فارسی، خاصه شعر بود، در جامعه نستعلیق‌نویسان، استنساخ قرآن بسیار غیرمعمولی بود؛ هرچند، گاه جملات عربی حاوی معانی مذهبی و نیایش‌های حضرت علی علیه السلام و دعا‌های کوتاه نیز دیده می‌شود. (شیمل، *خوشنویسی و فرهنگ اسلامی*، ص ۹۵)

غزل دیگری در حاشیه پهن قالی لچک ترنج زمینه لاکی موجود در موزه متروپولیتن، درون چهارده قاب اجرا شده است. (تصویر شماره ۴):

تا شد بگرد روی تو خط غبار سبز منشور سرخروئی و بخت سیاه ماست مشکین خطی بگرد عذارت برآمده ای سرو تا بسوی گلستان روان شدی خضر بهار در طلب آب زندگی گویی زمین بزهر فراق آب خورده است صوفی بسوز خرقه ازرق کنون که هست	از سیل اشک ماست بساط بهار سبز خطی که گشت بر رخ گلگون یار سبز گشته است باغ عارضت ای گلغذار سبز پوشیده در هوای تو سرو و چنار سبز پوشیده است باز درین روزگار سبز زان می‌دمد گیاه بهر مرغزار سبز می ارغوانی و طرف جویبار سبز
--	--

تصویر شماره ۴. تعدد کرسی‌ها در کتیبه‌نویسی، قالی لچک ترنج حیوان‌دار تبریز، قرن ۱۰ ق، محل نگهداری: موزه متروپولیتن

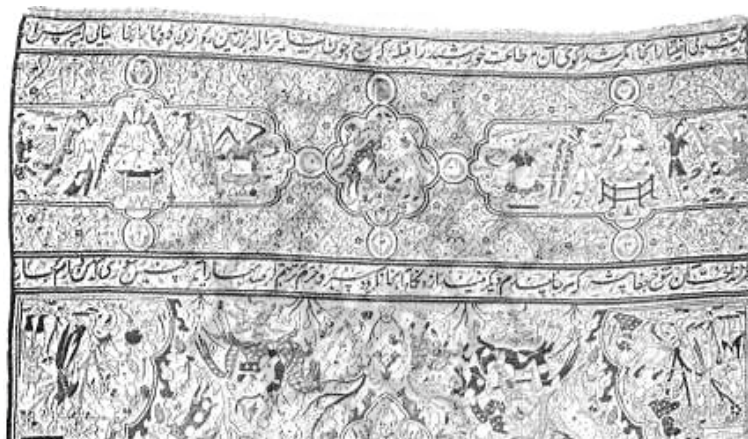
غزلی در پنج بیت، بر حاشیه کوچک قالی ترنج‌دار زربفت تبریز در موزه اسلامی قاهره، بدین شرح نوشته شده است:

باز گل اسباب معشوقی بیستان ساز کرد در چمن هر غنچه رازی داشت در دل سر بمهر پای‌کوبان دشت و گلشن شد ز بهر مقدمت از شکوفه بس که شد شاخ درخت آراسته برد فرش شاهدان دراعه را در پایگل [پای گل]	بلبل بی دل نوای عاشقی آغاز کرد لطف باد صبح ما را واقف آن راز کرد سر به سر خاک از پرند سبزه پای انداز کرد اهل دل را در هوایش مرغ جان پرواز کرد زاهد خودبین که عیب رند شاهد باز کرد
---	---

در چهار حاشیه باریک بالا و پایین قالی لچک‌دار شکارگاه موجود در موزه رزیدنتز مونیخ، ابیاتی از

چهار غزل، هر یک به صورت متوالی در یک حاشیه مجزا، نوشته شده است. با توجه به متن کتیبه‌ها به نظر می‌رسد این اثر، بخش میانی یک قالی بزرگ‌تر بوده که طرفین آن از بین رفته یا جدا شده است. (تصویر شماره ۵) اشعار بافته شده در حاشیه‌های چهارگانه، از بالا به پایین بدین شرح است:

..... می‌کشد بی‌اختیار آنجا
که رخ چون سایه مالد بر زمین روزی دوبار آنجا	مگر شد کوی آن مه طاعت خورشید را قبله
که هر جا بیندم دیگر نیندازد نگاه آنجا	... از نظر انداخت آن شوخ جفا پیشه
چنین سوزی که من دارم کجا ...	نگردد سبز و خرم تربتم گر صد بهار آید
..... قالی کردهام
صد تفاخر هر زمان بر چرخ عالی کردهام	کردهام تا خویش را قالی صفت پامال او
حرف او در گوش	ساختم از رشته جان تار و پود قالیش
توتیای دیده کردم خاک راه یار را	... فرس ره او چشم گوهر بار را
بر امید آنکه بینم آن گل رخسار را	فرس بزمش کردهام گل گل ز خون چشم خویش
.....	فرس بزمش پرده چشم نمی‌خواهم

تصویر شماره ۵. قالی تصویری لچک‌دار کاشان، حاوی چندین ردیف کتیبه نستعلیق، قرن ۱۰ ق، محل نگهداری: موزه رزیدنتز مونیخ

۲. قصیده

در کنار مضامین تغزلی، گروه دیگری از اشعار با مضامین توصیف طبیعت، تمجید و اغراق‌های شاعرانه همراه است. نمونه‌ای از این اشعار، قصیده‌ای در حاشیه نازک بیرونی زمینه اصلی قالی لچک ترنج مجموعه ناصر خلیلی است:

ای شده فرش رخت گلزار فردوس برین
نقش‌ها و برگ‌های گلشن زیلوچه‌ات
هست این قالیچه فرش راه آن ... که هست
ای سرافراز جهان هرکس که شد خاک رخت
تا گل قالیچه بوسیدست پایت، آفتاب
از هوای پای بوست می‌نهد رو بر زمین

گلشن قالیچه‌ات رشک نگارستان چین
سنبل و ریحان و نسرين و گل است و یاسمین
خادم زیلوچه دارش بهتر از خاقان چین
سرفراز هر دو عالم گشت از روی یقین
از هوای پای بوست می‌نهد رو بر زمین

نمونه دیگر، قصیده بهاریه‌ای است از ظهیر فاریابی با توصیف باغ و بستان که بر دو قالی امپراتور محفوظ در موزه متروپولیتن و موزه وین، نقش بسته است:

بیا که عهد چمن تازه کرد باد بهار
چمن هنوز لب از شیر ابر ناشسته
مخدرات چمن جلوه می‌کنند امروز
وگر نه بهر چه گردون شکوفه گل را
همه جواهر لعلست غنچه را در تنگ
ولی ز تنگ‌دلی گل بخود فرو شده بود
فراز تخت زمرد نشست از شب‌نم

که باز گشت چمن را طراوت رخ یار
چو شاهد آن خط سبزش دمید گرد عذار
عروسیست بنات نباتات را پندار
سفیده بر زده گلگونه کرده بر رخسار
همه بضاعت مشک است لاله را در بار
نمی‌گشود دهان و نمی‌نمود عذار^۱
بتاج لعل در آویخت لؤلؤ شهوار
[دو بیت آسیب دیده و ناخوانا]

بیاض دیده نرگس نگر تعالی الله
چمن ز غنچه نماید هزار خرگه سبز
شکوفه هر درمی را که داشت داد بیاد
مذاکران چمن چون مقدسان فلک
دعای شاه جهان می‌کنند و می‌گویند

که هست خیره [ازو] دیده اولوالأبصار
سفیده دم که زند ابر خیمه بر گلزار^۲
سحاب هر گه‌ری را که یافت کرد نثار
فراز سدره اشجار بین که در اسحار
که باد تا ابد از عز و جاه برخوردار

۳. مثنوی

سومین گروه از اشعار کتیبه‌های نستعلیق قالی‌های صفوی، در قالب مثنوی جای می‌گیرند. در حاشیه پهن دور تا دور قالی ترنج دار زربفت، موجود در موزه ملی ایران، یک مثنوی پنج بیتی در ده قاب متوالی، بدین شرح نوشته شده است (تصویر شماره ۶):

تا هست جهان جهان ترا باد
ابری دوشک سپهر جایست^۳
بر مسند دولتت بقا باد
قالیچه چرخ زیر پایست

۱. این دو مصرع جابه‌جا بافته شده است.
۲. خط کرسی این بیت، ۱۸۰ درجه با بقیه ابیات متفاوت است.
۳. خشکنایی بدین صورت خوانده است: ای بر دوشک سپهر جایست. (خشکنایی، ادب و عرفان در قالی ایران، ص ۱۶)

چون بر دوشک مریعت جاست^۱ خورشیدی و چارمین فلک راست
قالیچه‌نشین چرخ چارم در زیلوی چارگوشه‌ات گم
آراسته‌ات رکاب اجلال قالیچه فتح و عز [او] اقبال

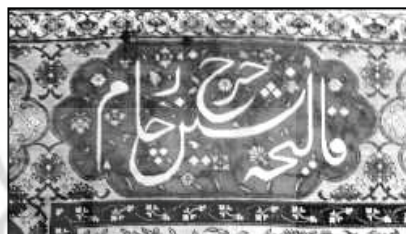
قالی ترنج‌دار موجود در موزه اسلامی قاهره، علاوه بر غزلی که ذکر آن رفت، حاوی یک مثنوی بدین شرح است:

تا جهان باشد تو باشی در جهان بر فراز تخت دولت شادمان
ای خجل از خاک پایت مشک ناب وی گل قالیچه تو آفتاب
بر زمین هرکس که فرشت گسترده سبزه‌زار چرخ صد حسرت خورد
جای خصمت از جهان بیرون بود دشمنت را فرش لعلی خون بود
گرد غم هرگز نگرده در دلت پرده [اه]‌های چشم پاکان منزلت

این مثنوی بر قالی ترنجی حیوان‌دار موجود در مجموعه دیوید کپنهاگ نیز بافته شده است. (تصویر شماره ۷)

تصویر شماره ۷. مصرع آخر مثنوی بافته شده در قالی ترنج‌دار جانوری، قرن ۱۱ ق، محل نگهداری: مجموعه دیوید کپنهاگ

تصویر شماره ۶. یک مصرع از مثنوی بافته شده در قالی ترنج‌دار زربفت تبریز یا هرات، قرن ۱۰ ق، محل نگهداری: موزه ملی ایران

در حاشیه باریک درونی قالی ترنجی جانوردار موجود در موزه پترزولی که تاریخ بافت ۹۰۱ هجری را بر خود دارد،^۲ شانزده بیت از یک مثنوی سروده شاعری به نام همایی، بافته شده است:

ای خوش آن فرش که در بزم مراد^۳ سایه وش در قدم شاه افتاد
روی بنهاده بره چون خورشید^۴ کرد فرش قدمش موی سفید^۵
این نه فرشست گل نسیرین است پرده دیده حورالعین است

۱. خشکنای بدین صورت خوانده است: چون بر دوشک نعت تو را جاست. (همان)

۲. نصیری، فرش ایران، ص ۸ (نگارنده این تاریخ را در قالی رویت نکرده است).

۳. نصیری بدین صورت خوانده است: این خوش آن فرش که در بزم مراد. (همان)

۴. نصیری بدین صورت خوانده است: روی ننهاده بره چون خورشید. (همان)

۵. دانشگر بدین صورت خوانده است: گرد فرش ره او موی سفید. (دانشگر، فرهنگ جامع فرش یادواره، ص ۴۰۷)

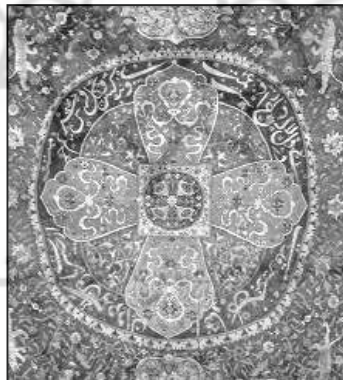
بوستان‌نیست پر از لاله و گل	زان سبب کرده درو جا بلبل
نقش زنجیره او کرده عیان	جدول آب بهر گوشه روان
ره بسرچشمه حیوان دارد	نقش هر جانورش جان دارد
به ز رخسار بتان چگل است	صحن گلزار [گلزار] ز رویش خجل است
پیش گلهاش گلستان [خارست	سبزه‌اش خط رخ دلدارست
برگ اسلیمی او در دیده	زلف حوریست بهم پیچیده
هست هر برگ خطایی بنظر	سربسر لاله سیراب دگر
لاله زاریست ولیکن نچنان	که درو راه برد باد خزان
چون گل زرد وی آید بنظر	کس نه‌بیند روی خورشید و قمر
تارش از رشته جان تافته‌اند	بهر دارای جهان بافته‌اند
ای همایی بدعا دست بر آر	که بدین ختم شود آخر کار
یارب این نوگل خالی ز خلل	که برون آمده از باغ امل
فرش کن در ره دارای جهان	غنچه باغچه امن و امان ^۱

۴. رباعی

از معدود قالب‌های شعری به‌کار رفته در جامعه آماری، رباعی است که فقط در یکی از کتیبه‌ها به چشم می‌خورد.

در ترنج قالی لچک ترنج موجود در موزه متروپولیتن (تصویر شماره ۸)، رباعی زیر بافته شده است:

ای در دل لاله داغ از دست غمت	وی نرگس و گل فرش حریم حرمت
از حسرت پابوس تو ای سرو روان	افتاده گل او [سبزه] بزیر قدمت

تصویر شماره ۸. رباعی بافته شده در قالی لچک ترنج تبریز، قرن ۱۰ ق، محل نگهداری: موزه متروپولیتن

۱. دانشگر بدین صورت خوانده است: غنچه با غنچه امن و امان. (همان)

۵. تک‌بیت

تک‌بیت‌ها، فقط در چهار مورد از نمونه‌های آماری این پژوهش دیده می‌شود. دو نمونه آن بر قالی‌های اردبیل نقش بسته که مطلع غزل حافظ است، سومین تک‌بیت، سجع غیاث جامی و آخرین نمونه، تک‌بیت نقش شده بر دو کلاله لاک‌ی رنگ اطراف ترنج قالی تصویری لچک‌دار موجود در موزه رزیدنتز مونیخ است:

از برای آنکه روزی پا نهد بر سر مرا فرش راه خویش خواند آن پری پیکر مرا

د) جمع‌بندی

در پایان، می‌توان جمع‌بندی مضامین نمونه‌های موجود را در جدول شماره ۲ مشاهده نمود. بر پایه این جمع‌بندی، بیشترین مضامین به کار رفته در کتیبه‌های نستعلیق موجود در قالی‌های صفوی، مضامین ادبی (۴۰ مورد) است و مضامین تاریخی (۱۰ مورد) و مذهبی (۹ مورد) در جایگاه بعدی قرار دارند. در میان مضامین ادبی، یک مورد منحصر به فرد وجود دارد که سجع طراح قالی؛ غیاث‌الدین جامی است. این نمونه در تمامی قالی‌های کتیبه‌دار صفوی، یگانه است. در ۳۹ نمونه ادبی دیگر، ۵ شعر دیده می‌شود که در دو قالی بافته شده و در باقی نمونه‌های موجود، هر یک از اشعار فقط یک مرتبه نوشته شده است. به عبارتی، مجموعاً ۳۵ شعر (در قالب‌های شعری متفاوت) در نمونه‌های آماری این پژوهش دیده می‌شود. در مضامین تاریخی موجود، در ۳ مورد، صراحتاً تاریخ بافت قالی ذکر شده که هر سه به دوره شاه طهماسب اول (۹۸۳ - ۹۳۰ ق) تعلق دارد. در سایر نمونه‌هایی که مضامین تاریخی دارند، نام اشخاصی چون سلطان مراد، میرزا مخدوم، همایی، غیاث جامی و مقصود کاشانی قابل مشاهده است.

جدول شماره ۲: مضامین به کار رفته در کتیبه‌های نستعلیق قالی‌های صفوی (نگارنده)

ردیف	مضمون	نمونه	تعداد
۱	مذهبی	آیات قرآن	آیات ۲۸۶ - ۲۸۵ سوره بقره (أَمَّنَ الرَّسُولُ ...)
			آیات ۴۱ - ۴۰ سوره ابراهیم (رَبِّ اجْعَلْنِي ...)
			آیات ۷۹ - ۷۸ سوره اسرا (أَقِمِ الصَّلَاةَ ...)
			آیه ۵۶ سوره احزاب (إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ ...)
		آیات ۲۰۶ - ۲۰۴ سوره اعراف (وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ ...)	۱
۲	ادبی	سجع طراح	شد از سعی غیاث‌الدین جامی بدین خوبی تمام این کار نامی
			تا جهان باشد تو باشی در جهان
	شعر	بیا که عهد چمن تازه کرد باد بهار	
		ای خوش آن فرش که در بزم مراد	

ردیف	مضمون	نمونه	تعداد	
		رسید مزده که آمد بهار و سبزه دمید	۲	
		جز آستان توام در جهان پناهی نیست	۲	
		کرده‌ام تا خویش را قالی صفت پامال او	۱	
		ای شده فرش رخت گلزار فردوس برین	۱	
		از برای آنکه روزی پا نهد بر سر مرا	۱	
		توتیای دیده کردم خاک راه یار را	۱	
		نوای بلبل آشفته و نسیم بهار	۱	
		ساقی برآمد ابر بهاران	۱	
		نوبهار است اگر به گشت آیی	۱	
		می خواه و گل افشان کن از دهر چه می جویی	۱	
		گلستان است این یا رشک صورت‌خانه چین است	۱	
سایر موارد	۲۰			
۳	تاریخی	ذکر تاریخ	۲	
			۱	
			۱	
			۱	
			۳	
			۱	
۱۰	طراح	قالی اردبیل: ۹۴۶ ق		
		قالی غیاث: ۹۴۹ ق		
		غیاث‌الدین جامی		
		مقصود کاشانی		
		حافظ / همایی		
۱	شاعر	سلطان مراد [سوم]		
		میرزا مخدوم		
		ذکر اسامی	سفرارش‌دهنده	
			حاکم	
			حاکم	

نتیجه

قالی‌های صفوی، از جمله هنرهای ناب ایرانی است که می‌توان پیوند زیبایی‌شناسی، طراحی سنتی و بافت را در برخی نمونه‌های آن مشاهده کرد. در بین خطوط سه گانه ایرانی، نستعلیق تنها قلمی است که در دوره صفوی بر صفحه فرش خودنمایی کرده است. دقت در مضامین به کار رفته، این نتیجه را به دست می‌دهد که طراحان، آگاهانه قلم نستعلیق را برای پیوند فرمی نقش‌مایه‌های موجود بر قالی و تعبیر تغزلی و توصیفی اشعار، برگزیده‌اند. مطالعه نمونه‌های موجود، نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین نمونه حاوی کتیبه نستعلیق در قالی‌های مورد مطالعه، متعلق به دوره سلطنت شاه طهماسب در اواسط قرن ۱۰ ق است که شاید بتوان آن را سرآغاز ورود نستعلیق به کتیبه‌های قالی دانست. تعدد نمونه‌های متعلق به قرن ۱۱ ق نشان‌دهنده آن است که کتیبه‌های نستعلیق در این دوره، به‌عنوان جزئی از طرح و نقش قالی، رواج داشته است. محل قرارگیری کتیبه‌ها متنوع است و طراحان از قسمت‌های مختلف قالی برای جای‌دادن کتیبه‌ها استفاده کرده‌اند. اغلب کتیبه‌ها در حاشیه پهن یا نازک دور تا دور زمینه قالی قرار گرفته‌اند. فقط در

نمونه‌های محرابی، در لوار قالی هم کتیبه‌نگاری شده است که در سایر نمونه‌ها دیده نمی‌شود. در چند مورد نیز کتیبه در ترنج وسط قالی بافته شده است. در مواردی هم، کتیبه در زمینه قالی بافته شده؛ مانند قالی‌های اردبیل و همچنین قالی موزه رزیدنتز مونیخ که دو مصرع در دو قاب اطراف ترنج مرکزی آن بافته شده است.

برخلاف کتیبه‌های ثلث و کوفی در فرش که غالباً دربرگیرنده مضامین مذهبی و به زبان عربی است، متون بافته شده در کتیبه‌های نستعلیق غالباً اشعار فارسی است. همچنین در سه مورد، فقط امضای بافنده به تنهایی یا همراه کلامی موزون بر قسمتی از قالی نقش بسته است. نتایج بیان‌گر آن است که در کتیبه‌های نستعلیق، فقط در چند نمونه، متون مذهبی دیده می‌شود که همه آنها قالیچه‌هایی هستند که کاربری سجاده دارند. طرح و نقش به کار رفته در این چهار قالیچه شباهت‌های زیادی دارد و محل قرارگیری کتیبه‌های نستعلیق در تمامی آنها تقریباً یکسان است.

متون فارسی به کار رفته در نمونه‌های انتخابی، همه به صورت منظوم است. مضامین به کار رفته در اشعار، بیشتر تغزلی است. در کنار این موارد، به اشعاری با مفاهیم نعت و ستایش و همچنین بزمی نیز برخورد می‌کنیم. شاعران در سرودن اشعار از قالب‌های شعری متنوعی استفاده کرده‌اند که در بین آنها مثنوی، قصیده، غزل، دو بیتی و تکبیت به چشم می‌خورد. برخی از سروده‌ها در دیوان شعرایی چون حافظ و ظهیر قاریابی، دیده می‌شود.

تشکر و قدردانی

نگارنده بر خود لازم می‌داند از همکاری صمیمانه خانم سوده دادرسی در راستای تهیه چندین منبع مطالعاتی مکتوب، مسئولین موزه فرش ایران جهت در اختیار قراردادن تصاویر با کیفیت مناسب از آثار مخزن موزه و نیز پروفسور برنارد اوکین جهت در اختیار گذاشتن تصاویر آرشیو شخصی خود از قالی‌های موزه اسلامی قاهره، سپاسگزاری نماید.

منابع و مأخذ

۱. قرآن کریم، ترجمه مهدی الهی قمشه‌ای، تهران، المقربون، ۱۳۸۲.
۲. آژند، یعقوب، مکتب نگارگری تبریز و قزوین و مشهد، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۴.
۳. ادواردز، سیسیل، قالی ایران، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۸۰.
۴. بخاری، درویش محمد بن دوست محمد، «فوائد الخطوط»، در کتاب: رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته، به کوشش حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران، روزنه، ۱۳۷۳.

- ۱۳۸ □ فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال ۱۰، بهار ۹۸، ش ۳۴
۵. برومند، صفورا، «سجاده ابریشمین اصفهان، میرزا مخدوم شریفی و مقام قاضی القضاتی مکه»، پژوهشنامه تاریخ اجتماعی و اقتصادی، سال ۴، ش ۱، ۱۳۹۴.
 ۶. پوپ، آرتور اپهام، شاهکارهای هنر ایران، ترجمه پرویز ناتل خانلری، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۸۹.
 ۷. جباری، صداقت، «تکوین و تطور قلم نستعلیق در سده هشتم و نهم هجری قمری»، هنرهای زیبا، ش ۳۳، ۱۳۸۷.
 ۸. حاجی حسن، حسین، «فرش های شرقی و نامگذاری غربی»، موزه‌ها، ش ۱۷، ۱۳۷۶.
 ۹. حافظ شیرازی، دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی، به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی، تهران، زوار، ۱۳۶۹.
 ۱۰. حشمتی رضوی، فضل‌الله، تاریخ فرش: سیر تحول و تطور فرش‌بافی ایران، تهران، سمت، ۱۳۸۷.
 ۱۱. حشمتی رضوی، فضل‌الله، فرش ایران، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۸۱.
 ۱۲. خانعلیلو، مریم و مهناز شایسته‌فر، «بررسی اجمالی خوشنویسی بر روی قالی»، کتاب ماه هنر، ش ۵۴-۵۳، ۱۳۸۱.
 ۱۳. خشکنایی، سید رضا، ادب و عرفان در قالی ایران، تهران، سروش، ۱۳۷۸.
 ۱۴. دادرس، سوده و فرهاد خسروی بیژانم، «درآمدی بر معانی کتیبه‌ها در فرش‌های محرابی شرق کشور»، جشنواره فرش ترنج، دانشگاه آزاد اسلامی بیرجند، ۱۳۸۹.
 ۱۵. دادگر، لیلا، فرش ایران، تهران، موزه فرش ایران، ۱۳۸۰.
 ۱۶. دانشگر، احمد، فرهنگ جامع فرش یادواره (دانشنامه ایران)، تهران، یادواره اسدی، ۱۳۷۶.
 ۱۷. زکی، محمدحسن، صنایع ایران بعد از اسلام، تهران، کتابفروشی اقبال، ۱۳۲۰.
 ۱۸. ژوله، تورج، پژوهشی در فرش ایران، تهران، یساولی، ۱۳۸۱.
 ۱۹. شریعت، زهرا، «خط نگاره‌های قرآنی در قالی بافی و فلزکاری دوره صفویه»، کتاب‌ماه هنر، ش ۱۲۰، ۱۳۸۷.
 ۲۰. شیمیل، آنه ماری، خوشنویسی و فرهنگ اسلامی، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد، آستان قدس رضوی، چ ۳، ۱۳۸۲.
 ۲۱. کنبی، شیلا، عصر طلایی هنر ایران، ترجمه حسن افشار، تهران، مرکز، ۱۳۸۶.
 ۲۲. مایدا، تادئوش، شاهکارهای هنر ایران در مجموعه‌های لهستان، ترجمه مهدی مقیسه و داوود طبایی، تهران، متن، ۱۳۹۲.
 ۲۳. متین، پیمان، خوشنویسی (از سری مقالات دانشنامه ایرانیکا)، چ ۲، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۱.

۲۴. ملول، غلامعلی، *بهارستان: در چیدای به قالی ایران*، تهران، زرین و سیمین، ۱۳۸۵.
۲۵. میرزایی، کریم، «کتیبه قالی به مثابه یک متن»، *گلجام*، ش ۱۳، ۱۳۸۸.
۲۶. نجفی، سید محمدباقر، *آثار ایران در مصر*، تهران، آکادمی علوم اسلامی، ۱۳۶۷.
۲۷. نصیری، محمدجواد، *فرش ایران*، تهران، پرنگ، ۱۳۸۵.
۲۸. نیک‌نژاد، نسترن، «قالی‌های کتیبه‌دار: معرفی چند قالی در موزه فرش ایران»، *موزه‌ها*، ش ۳۳، ۱۳۸۱.
۲۹. یساولی، جواد، *مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران*، تهران، فرهنگسرا (یساولی)، ۱۳۷۰.
30. Bennett, Ian, *Rugs and Carpets of the World*, Greenwich Edition, London, 2004.
31. Curatola, Giovanni, *Arte Islamico*, SCALA Group S. p. A. Florence, 2011.
32. Edwards, A. Cecil, *the Persian Carpet*, Duckworth, Great Britain, 1975.
33. Erdmann, Kurt, *Der Orientalische Knüpfteppich*, Versuch Einer Darstellung Seiner Geschichte, Ernst Wasmuth, Tübingen, 1975.
34. Erdmann, Kurt, *Seven Hundred Years of Oriental Rugs and Carpets*, Faber and Faber, London, 1970.
35. Irwin, Robert, *Arte Islamico*, Akal, Madrid, 2008.
36. Koechlin, Raymond, *Arte Musulman*, Gustavo Gili, Barcelona, 1957.
37. Meyer Punter, Carl, *Meisterwerke altpersischer Teppichknupferei*, Meyer Muller, Zurich, 1921.
38. Milanesi, Enza, *the Carpet*, I. B. Tauris, London - New York, 1999.
39. Mondadori, Arnaldo, *L Arte Iranica*, Italy, 1954.
40. Salmi, Mario, *Enciclopedia Universale Dell Arte VII*, Istituto Geografico De Agostini S. p. A. , Novara, 1982.
41. Salmi, Mario, *Enciclopedia Universale Dell Arte XIII*, Istituto per La Collaborazione Culturale, Venezia-Roma, 1965.
42. Spuhler, Friedrich, *Carpets and Textiles: The Thyssen Bornemisza Collection*, Philip Wilson, London, 1998.
43. Thompson, Jon, *Oriental Carpets: From the Tents, Cottages and Workshops of Asia*, Laurence King, London, 1993.
44. Truong, Alain, *Stunning Safavid Rug from Late 16th Century*, Accessed at: <http://elopedelart.canalblog.com/archives/2009/10/08/15360472.html> (17/08/2012), 2009.
45. Viale Ferrero, Mercedes, *Rare Carpet from East and West*, Orbis Books, London, 1972.
46. Von Bode, Wilhelm, Kühnel, Ernst, *Antique rugs from the Near East*, Cornell University press, New York, 1984.
47. Wolfe, FFrida, *How to Identify Oriental Rugs*, Harper & Brothers, New York, 1928.
48. Zanni, Annalisa, *Museo Poldi Pezzoli Milano, le guide del museo Tappeti*, Umberto Allemandi & C, Torino, 2008.
49. <http://www.metmuseum.org/collections/search-the-collections/140007803> (accessed 16/08/2012)
50. <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2010/arts-of-the-islamic-world-110223/lot.394.html> (accessed 7/6/2016)

51. <http://www.rezvansunni.blogfa.com/post-12.aspx> (تاریخ دسترسی: ۱۳۹۱/۵/۳۰)
52. <http://www.metmuseum.org/collections/search-the-collections/140005923>
(accessed 16/08/2012)
53. <http://www.museopoldipezzoli.it/en/node/1939> (accessed 14/12/2011)
54. <http://www.museopoldipezzoli.it/en/node/1941> (accessed 14/12/2011)
55. <https://collections.vam.ac.uk/item/O54294/the-salting-carpet-carpet-unknown>
(accessed 25/4/2014)
56. <https://www.davidmus.dk/en/collections/islamic/materials/textiles/art/3-1964>
(accessed 27/3/2017)

